

9.

Mikszáth Kálmán: A jó palócok, Tót atyafiak

MIKSZÁTH KÁLMÁN

Irodalmunk egyik legnagyobb művésze, Jókai mellett a legolvasottabb 19. századi író. Nagyságát elsősorban nem regényei fémjelzik, hanem kisebb terjedelmű alkotásai. A „kis műfajt” választotta „nagy mondanivalója” formájának: a karcolatot, a rajzot, az elbeszélést és a kisregényt. Ezekbe a remekbe tömörítette tehetségét.

A magyar szépróza Mikszáth művészetében szakadt ki Jókai romantikájának búvköréből, s megtorpanásokkal ugyan, de fokozatosan közeledett a realizmus felé. Folytatója Jókainak: az életkép, az anekdota, az életforma- és típusrajz Mikszáthnál is megjelenik, új vonás is: józanabb romantika, az elbeszélést közelebb vitte az élethez. Előadásmódja: közelebb áll az élő beszédhez.

A pályakép vonatkozó mozzanatai:

1847. január 16-án született a Nógrád megyei Szklabonyán. Kevés írónál játszott olyan fontos szerepet a születés helye, mint nála. Szülőföldjének sajátos színeit, tájait, hangulatait élete végéig makacsul őrizte. Legjobb műveinek színtere a Felvidék, a „görbe ország”. Ennek hegyekkel zsúfolt földjén két nép, a magyar és a szlovák, két nyelv és kultúra keveredett egymással.

Az író az ellenzéki Szegedi Napló szerkesztőségének meghívására két és fél évet (1878—1880) töltött Szegeden, ami életének egyik legtevékenyebb korszaka volt: élményanyaga gazdagodott, világszemlélete tágult, szabadon kibonthatta képességeit, munkájában senki sem korlátozta.

1881-ben gyors egymásutánban megjelent két kis kötete, a Tót atyafiak s A jó palócok végre meghozta számára a régen várt elismerést. Diadala szinte tüneményszerű és végleges volt, s ettől kezdve minden művét nagy dicséret fogadta. A beérkezett, ünnepelt író megmaradt szerény, puritán embernek, a dicsőség most sem, később sem kezdte ki becsületét, makulátlan jellemét.

Mikszáth a további évtizedekben részben a tót és palóc elbeszélésekben kimunkált úton haladt tovább. Felhasználta ezután is ifjúkora élményvilágát, de a rövidebb lélegzetű írások helyett nagyobb terjedelmű novellák és regények kerültek ki tolla alól.

A TÓT ATYAFIAK, A JÓ PALÓCOK

Írói indulása

Írói pályáját elbeszélésekkel kezdte, s legelső írásai még Jókai hatását tükrözték. Két elbeszéléskötete, a Tót atyafiak és A jó palócok azonban fordulatot jelentett Mikszáth írói fejlődésében; bennük talált rá először tisztán a maga egyéni, hamisítatlan hangjára. Az első kötet négy hosszabb novellát tartalmaz. Tót történeteinek hősei a világtól elzárt magányosok, hatalmas hegyek között, a civilizációtól távol élő emberek, kiket jóval szorosabb szálak fűznek a természethez, az állatokhoz, mint az emberi társadalomhoz. Ilyen Olej Tamás; a Brezina bacsája, Lapaj Istók, a csősz s a hírhedt tót rablóvezér, Jasztrab György. De fura, mániákus különcök a legelső elbeszélés szereplői is (Az arany-kisasszony). A második kötet 15 kis palóc elbeszélésből áll. Mikszáth palóc parasztjai közlékenyebbek, beszédesebbek, mint a nagy hegyek zord lakói. Lankásabb tájakon, közösségben élnek, Nógrád megye **egymással szomszédos falvaiban**. Az összesen mintegy másfél tucat (4 tót és 15 palóc) novella **színhelye közös** és körülhatárolható: Mikszáth szülőföldjén vagyunk. A földrajzi nevek azonosak. A falvak: Bodok (ez a fiktív neve Szklabonyának), Gózon és Majornok; itt folyik a Bágy és

a Csoltó. Az állandó táj és az állandó szereplők a kötetkompozíció láncszemei, hozzájárulnak a novellák ciklussá szerveződéséhez. A két náció együtt él, de két külön szféra. A **palócok zárt faluközösségben élnek**, patriarkális viszonyok közt. Már-már **mesevilág** ez, **ősi erkölcsi törvények** között, idillben élnek itt az emberek, bár a **tökéletes harmónia olykor megbomlik**. A **tótok** viszont többnyire a közösség periferiáján, a falu szélén vagy a **természet ölén élnek, számos külön akad köztük**. Mogorva, rideg ember csupán egy akad közöttük, de az nem paraszt, hanem csizmadia, nem palóc, hanem tót: a majornoki „pogány” emberkerülő, az öreg Filcsik István, akinek kő van a szíve helyén.

A kötetek legtöbb novelláját összekapcsolja, hogy **a szereplők egymás ismerősei**, többször is fel-felbukkannak az egyes történetekben. Olej Tamás és Lapaj Istók pl. tudnak egymásról, olykor üzenetet váltanak. Vér Klára az egyik írásban a bágyi molnár hitvese, egy másikban már volt szeretőjének, Gélyi Jánosnak csalfa, hűtlen felesége. Eppen Csillom Józsi esküvőjére mennek a pompás négy lóval, mikor Gélyi János keserűségében behajtat a szakadékba. Szücs Pali a kis Bede Erzsi kezét megy megkérni Gózonba. A fősvény, uzsorás, szívtelen Bizi József Filcsik Istvántól vásárolja meg a kis csizmákat egy szegény árva gyerek számára, mikor megesett rajta a szíve. A híres gózoni búcsúban ott van Timár Zsófi talpig fekete gyolcsruhában, az öreg Bizi József, a „hetyke-petyke” Vér Klári, még az istentelen Filcsik István is. A falvakban vannak ugyan társadalmi különbségek, de ezek ritkán kapnak szerepet, inkább **csak a szegénység—gazdagság dimenzió tagolja ezt a társadalmat. A szereplők a mi személyes ismerőseink is**: az elbeszélő már az első mondataival beavat bennünket, együtt gondolkodik velünk, azonnal a közösség tagjává tesz bennünket.

A hőst az emeli ki a világból, **az indítja el a novella bonyodalmát, ha valamilyen szenvedély eluralkodik rajta**. Legtöbbször a **szerelem vágya, néha az anyagi javaké**. A tótokra kiváltképp nagy hatást tesz a szenvedély, szinte megszállottakká lesznek. A tót—palóc világ érzelmei hatalmasak, a kortárs olvasók (az 1867 utáni dezillúzió elszenvetői) szemében irigyletesek.

A legfőbb érték az egyéni boldogság és a világrend. Olykor egymással szembekerülnek: az ősi természetes (természeti) összhang a sorsfordulat hatására megbomlik, a szenvedély valamilyen erkölcsi törvénybe ütközik, az egyéni boldogság mindennél fontosabb lesz, de aztán helyreáll a világrend, a természet és az ember összhangja. A bűn elnyeri büntetését (*A néhai bárány*), a tisztaság kiderül és felragyog (*Bede Anna tartozása*).

Ezekben az írásokban még találhatóak romantikus motívumok (pl. váratlannak tűnő jellemfordulatok, túlzások, eszményítő törekvések), de Mikszáth a paraszti élet felé fordult, novelláiban a tót és palóc kisemberek, **az egyszerű falusiak kerülnek a középpontba**. Mikszáth fedezi fel első ízben a magyar szépprózában, hogy ezek az együgyűnek vélt, durvának, faragatlannak látott, gyakran a társadalom periferiájára szorult emberek is bonyolult és mély lelki életet élnek, hallgatag mogorvaságuk mögött rejtett melegség, emberi jószág lappang. Meglátja egyszerű hőseinek lelkében a felzaklató konfliktusokat s — kevés kivételtől eltekintve (pl. Vér Klára, Gughy Panna, Mudrik Mihály, Sós Pál) — azt az erkölcsi tisztaságot, romlatlanságot is, mely őket sokszor emberi értékek tekintetében uraik fölé emeli. Ebben jelentett elsősorban újat a két kis kötet, ezért is figyeltek fel rájuk. A belülről látott és a belülről ábrázolt embereket szerették meg az olvasók az „egyszerű”, gyakran esendő novellahősökben, jóllehet az író a lelki vívódásokat még harmadik személyű elbeszélésben közli, a belső monológot nem alkalmazza.

Mikszáth e novelláinak jellemző vonása az a mód, írói magatartás is, ahogyan előadja történeteit. **Az elbeszélő is a közösség tagja**, csak jobban értesült egyről-másról, sőt mindent tud. **Mikszáth benne él szereplőiben**. Az **anekdotázásba népi hiedelmek és babonák épülnek be, a közvélemény, a szereplők rémlátásai**.

Nem a kívülálló író tárgyias, személytelen hangján közli az eseményeket, hanem **a népi mesemondó tudatvilágát imitálja**. Ezért tudja oly természetesen magáévá tenni a falusi emberek önszemléletét, az életüket át- meg átszövő **babonás hiedelmeket**, a helybeli közvélemény híreszteléseit, mendemondáit, az egész **népi mesevilágot**. Beleéli magát a közvetlen hallgatóságához szóló mesélő, regélő alakjába, s **a naiv, élőszóbeli előadás**

fordulatait utánozza. Közbeszúrt anekdotákkal, lírai kitérésekkel, az előzményekre való utalgatással, csodálkozást felkeltő érdekességekkel, ironikus-keserű megjegyzésekkel, megszólításokkal mintegy ébren kívánja tartani a hallgatók figyelmét. Az embereken kívül „**főszereplővé**” lép elő **elbeszéléseiben maga a természet** is. A táj él, cselekszik, társalog az emberekkel, a falusiak meghitt bizalmasa, olykor szinte értelmezi, **kommentálja az eseményeket** (pl. A bágyi csoda; A kis csizmáit), **kifejezi a hősök lekiállapotát** (Az a fekete folt), **előre sejteti a jövődőt** (Szűcs Pali szerencséje) néha pedig **közvetlenül is beleavatkozik az emberek dolgaiba** mint igazságot szolgáló vagy büntető hatalom (A „Királyné szoknyája’). **Az ember és a természet idilli összhangja még töretlen.** Stilisztikai megnyilvánulása ennek a Mikszáth-leírásokban uralkodó megszemélyesítés. A Tót atyafiak és A jó palócok története mégsem csupán falusi idillek; **a legtöbb írás mélyén — gyakran balladás sejtetéssel — ott rejlik egy-egy nyugtalanító tragédia,** kettőtört emberi sors is. (Kivételnek számíthat: A bágyi csoda; A góizoni Szűz Mária.) Igaz, ezek az írások még nemigen érintik a falu sorskérdéseit, társadalmi problémáit. Mikszáth hegyi emberei és parasztjai még patriarkális világban élnek, lojálisak uraikkal szemben, s nincs bennük semmiféle lázongó dac vagy forradalmi indulat. „Nekik minden jó, mindennel megvannak elégedve. Csendes, türelmes nép” — állapítja meg az író a tót atyafiakról. Ezt a békésnek tűnő megelégedést azonban mindig feldúlja valami, s ebből bontakozik ki az elbeszélések cselekménye.

Sokrétűség, líraiság és drámaiság az epikában, a bűn és bűnhődés mint alapmotívum, a népi kultúrközösség: a mikszáthi tót és palóc novella e jellemzői révén hasonlatos a balladákhoz és a nagy kortárs Arany balladaköltészetéhez.

AZ A FEKETE FOLT (Tót atyafiak)

Mikszáth **hosszadalmas bevezetéssel távolról közelít a tulajdonképpeni témához,** a novella meglepetést kiváltó eseményéhez. Látszólag mindent megtudunk a magányos, az emberektől elszokott főhősről: Olej Tamásról, a híres brezinai akol és nyáj bacsájáról (számadó juhász). Az író az **expozícióban elsősorban a falusi közvélemény ítéletét** tolmácsolja. Sok-sok részletből: apró megfigyelésekből, kisebb anekdotákból és epizódokból, népi mondákból, a falusiak szóbeszédéből, híreszteléseiből áll össze az a kép, ahogy a külső szemlélő, a környezet ismerte meg a főszereplőket.

Romantikus színezetet kölcsönöz a novellának az **ellentétekre épülő kompozíció:** a novella első — nagyobbik — részét kitevő bevezetés népi ítéletét gyökeresen megváltoztatja majd a művek második egységének történése. S a szerkesztésnek ez a kiélezett kontraszthatása nyomatékosítja a mondanivalót: a nép mellőzött, hallgatag fiai egyáltalán nem olyanok, amilyenek kívülről látszanak.

A brezinai bacsáról szóló novella címe — Az a fekete folt — **népballadából vett félsor,** a szomorú történet utolsó felvonására utal, **az elbeszélést lezáró „búsongó nótá”-ból való** s csak az utolsó oldalon értjük meg valódi jelentését. A történetből sokat nem árul el, sejtelmes hatása annál erősebb. A befejező sorok ismeretében: egyrészt az **időtlenység hatását** kelti, másrészt **a népmesék világához közelít,** a legendák világába helyezi a történetet. Utal a bacsa által elkövetett erkölcsi vétségre is: a becsületén esett foltra (metaforikus tartalom).

A népi mondák légköre lengi be az egész elbeszélést, s ehhez igazodik a mű ritmikus prózában való indítása, a **népmesékre jellemző** túlzások gyakorisága. Mikszáth messziről indítja a történetet: először a színhelyet mutatja be, sajátosan egyéni kezdést alkalmazva (**prózaritmussal indított első mondatok:** „Nincsen olyan híres akol, mint a brezinai akol”) ami mesebeli hangulatot teremt. Mesébe illik a táj szépsége, s mesebeli maga az akol is, amelynek környékén tulipánvirágok nyílnak. De a legszebb nóták méla furulyaszava mégis a híres nyájról dalol hetedhét mérföldön át. Ennek az akolnak és nyájnak az „ura” Olej Tamás, ki egytől egyig ismeri ezer birkáját, még a történetét is tudja valamennyinek. Bensőséges

szálak fűzik a természethez, s békeességben él három legfőbb urával: az Istennel, a talán herceg ökegyelmességével és a tekintetes vármegyével.

Mikszáth **eleven erővel, plasztikusan ábrázolja a környezetet**. A természet és ember közel kerül egymáshoz. A leírásban már szerepet kapnak **az élőbeszéd kifejezései**, a természetes nyelvi beszéd fordulatai. (Mikszáth stílusművészetének sajátossága): **a mindennapi beszéd** jellegzetes szavai (bizony, bezzeg, kend, ökelme, kópé stb.), a palóc kifejezések (az anya költözőben van), a hangulatos, népies megfogalmazások (ösmeri a mórest, hiszi a piszi), a **humor és élcelődés** („Okos kutya az, megérdemli, hogy nem lett belőle – ember.”)

Az író a bevezetésben **a falusi emberek szemszögéből láttatja Olejt** mély belső lelki életéről senki sem tud. A falusi közvélemény szemében a hallgatag, szófukar Olej Tamás szívtelen, érzéketlen ember, az „erdők vadállatja”. Ez az elítélő vélekedés nagyrészt abból táplálkozott, hogy felesége temetésén „még csak nem is sírt..., egyetlen könnyét sem látták “. Pedig 16 év után sem fakult el benne az asszony emléke, most is hallja a meghalt feleség suttogó, titokzatos hangját a lombok susogásában. A bacsa az egyetlen a novella szereplői közül, akit az író belülről ábrázol: feltárja lelki életének bonyolult mélységeit. Harmadik személyű elbeszélésből értesülünk gondolatairól, érzelmeiről, belső rezdüléseiről: vagyis a valóság mindenestül szemben áll a falusiak híreszteléseivel. Bensőséges viszonyban él a természettel – az író a természeti táj és a bacsa lekiállapotát kölcsönhatásban mutatja be. **Mikszáth belülről, részvétellel ábrázolja hősét**, a falusi közvéleménnyel szembeszegülve mondja ki, amit mások nem akarnak észrevenni: „Ne higgyétek, hogy Olej nem gondolkodik!” Kulcsfontosságú ez a mondat – a későbbiek igazolják a megállapítást.

Jellemének hajlíthatatlanságára, erkölcsi igényességére és szigorára, majd az önostorozó lelkifurdalás kapcsán belső világának összetettségére világít rá az elbeszélés tulajdonképpeni cselekménye. A nyugodt, világtól elzárt falusi idillt megszakítja **Taláry Pál herceg** megjelenése. („nagyon különös ember”, „egy úr, valami vadász”). Az ifjú és könnyelmű Taláry Pál herceg, a birtok ura, kísérletet tesz a bacsa kislányának, a 16 éves, gyönyörű és gyermekgömb **naiv Anikának az elcsábítására**. Olej ugyan alázatos szolgája a hercegnek mint számadójuhász, de mint apa határozottan ellenáll erkölcstelen kívánságának. „A leány nem áll az uradalom szolgálatában — a leánnyal csak én rendelkezhetem” — mondja a csodálkozó nagyúrnak, sőt még meg is fenyegeti. De mikor a herceg a brezinai aklot ajánlja fel neki minden birkájával együtt cserében Anikáért, **lelkében iszonyatos küzdelem** bontakozik ki a mesebeli gazdagság kísértése és a kíméletlen önvád között. Arcáról nagy verejtékcseppek gyöngyöznek, **ingadozni kezd**, de még felülkerekedik benne a természetes emberi tisztesség. Csak **egy meggondolatlan pillanatában** enged a roppant csábításnak. Arra a lehetőségre ugyanis, hogy a herceg az ő tudta nélkül is megszöktethette volna Anikát, váratlanul azt „hörgé tompán”: „Minek mondta hát el akkor, cselekedett volna anélkül...” Megingása után a bacsa alakja egyre átláthatatlanabbá válik. Kezdetben szilárd erkölcsi alapon elutasítja Taláry ajánlatát, most az olvasó nem tudja előre kiszámítani, hogy mi a szándéka.

Ez a pillanatnyi erkölcsi botlás **a büntudatnak, a mardosó önvádnak** olyan viharát kelti lelkében, hogy valósággal belebetegszik, eszméletlen állapotában félrebeszél: szörnyekkel, kígyókkal, sárkányokkal viaskodik. Nem tud menekülni attól a gondolattól, hogy kincsért, gazdagságért el akarta adni gyermekét. S mikor az üres szobában csak az ajándéklevelet találja Anika helyett, képtelen elfogadni a kialakult helyzetet: nem tud megbékélni önmagával. Előtörő zokogás közepette búcsúzik el kedvenc juhaitól. Felölti cifra halináját, s **felgyújtja a nyájjal együtt azt az aklot**, amelyre Oly büszke volt, amely az ő szemében a világ legnagyobb kincsének számított. „A híres brezinai bacsa pedig futott tüskön, bokron keresztül irány, cél nélkül; Vissza sem nézett többé...”

Olej Tamás meghasonlottságában, önmagára mért súlyos ítéletében annak az embernek a morális kétségbeesése nyilvánul meg, aki nem tud becsstelen módon élni. Ez az erkölcsi igényesség, érzékenység emeli magasan a dúsgazdag és kéjsóvár herceg fölé, akiben a lányszöktetés semmiféle lelkiismeretbeli aggályt nem ébreszt.

Kitekintés:

A XIX. század utolsó negyedének meghatározó epikai műfaja már nem elsősorban a nagyregény, hanem az egység hiányát, a dolgok viszonylagossá válását jobban tükröző novella. Mikszáth életművének művészileg legértékesebb vonulatát a kisépikai alkotások adják. Ily módon az írói törekvés párhuzamba állítható a világirodalom fő áramlatával.

AZ A FEKETE FOLT - vázlat

Cím: az elbeszélést lezáró „búsongó nótá”-ból való → a befejezésre utal, csak az utolsó oldalon értjük meg valódi jelentését → a történetből sokat nem árul el, sejtelmes hatása annál erősebb. A befejező sorok ismeretében:

- egyrészt az időtlenség hatását kelti, másrészt a népmesék világához közelít

Expozíció: messziről indítja a történetet; a színhely megrajzolása; prózaritmussal indított első mondatok („Nincsen olyan híres akol, mint a brezinai akol”) – sajátosan egyéni kezdés, hangulat: mesebeli szépségű táj, mesebeli az akol. Olej pillanatnyi megjelentetése → a nyáj bemutatása. Mikszáth eleven erővel, plasztikusan ábrázolja a környezetet A természet és ember közel kerül egymáshoz.

- A leírásban már szerepet kapnak az élőbeszéd kifejezései, a természetes nyelvi beszéd fordulatai. (Mikszáth stílusművészetének sajátossága):
- a mindennapi beszéd jellegzetes szavai (bizony, bezzeg, kend, ökelme, kópé stb.)
- palóc kifejezések (az anya költözöben van)
- hangulatos, népies megfogalmazások (ösmeri a mórest, hiszi a piszi)
- humor és élcelődés („Okos kutya az, megérdemli, hogy nem lett belőle – ember.”)

A főhős jellemzése a bevezetésben:

- a falusi emberek szemszögéből láttatja Olejt (hallgatag, fukar, szívtelen embernek tartják) – mély belső lelki életéről senki sem tud.
- Mikszáth belülről, részvétellel ábrázolja hősét, a falusi közvéleménnyel szembeszegülve mondja ki, amit mások nem akarnak észrevenni: „Ne higgyétek, hogy Olej nem gondolkodik!” (kulcsfontosságú mondat – a későbbiek igazolják a megállapítást)
- Olej Tamás: összhangban van a természettel és önmagával is. Szinte természeti lényként él.

Olej lányának jellemzése:

- 16 éves, gyönyörű, karcsú, ártatlan és naiv kislány, aki az embereket olyan tisztának látja, mint ő maga. Nem lát át önző szándékon, hiszen a romlatlan, harmonikus világú természet nevelte

Bonyodalom, a cselekmény kibontakozása:

- a nyugodt, világtól elzárt falusi idillt megszakítja Taláry Pál herceg megjelenése. („nagyon különös ember”, „egy úr, valami vadász”). Taláry Pál herceg jellemzése alapvetően elnagyolt, de kiviláglik Mikszáth arisztokrataellenessége („selymes szobák hőse”) A bacsa fenyegetése: „Nekem a lányod kell mindenáron.” („mindenáron” – sejteti, nem feleségnek, csupán kedvesének, szeretőjének szánja a lány Taláry Pál herceg Anikához: „hercegnő”, nem pedig „hercegné!”)

Befejezés:

- A herceg felajánlása: a brezinai birtok az ezer birkával együtt cserében Anikáért – Olej ingadozni látszik de még képes megrázkódnival, felülkerekedik benne a természetes emberi tisztesség. Taláry látja Olej lelki küzdelmét, taktikát változtat:

megszöktetésként fogadtatja el Anika elvitelét → Olej rábólint, de azonnal bánja választát → mardosó önvád, büntudat → szinte belebetegszik a történetekbe

- Csak egy pillanatig enged a csábításnak. De ez az erkölcsi botlás büntudatot ébreszt benne (a természet tükrözi a betegségét!) megpróbálná visszafordítani az eseményeket, de már késő: a herceg elvitte a lányt → Önpusztító tehetetlenségében felgyújtja legnagyobb kincsét, az aklot a nyájjal együtt, ami Anikával együtt az életet jelentette.